

9.
(Tapolcai anzix IV.)

Alighogy kiértünk a városka strandjára,
zápor szakadt az addig öntudatlan
emberfejekre, kik – láncos bóják akárha –
ringtak míg csak az első villám le nem csattant.
Hamarost ázott is két lekötött biciklink,
visszakerült ránk a cipő és vissza az ing,
s néztük a messziben a csobánci várfalat,
küllőzzön végig rajtuk újra a Nap.
Hát nekünk is jár ekkorka szerencse:
komor ég, de világoskék medence,
s hogy gyúlt tócsákban tükröződő hársfák
vigyáznák mindkettőnk hátizsákját,
bennük egy-egy csomókulcs, fésű, fürdőkendő.
Meg 100 magányos év, ha volna még kelendő.

10.
(Mellékdal egy tapolcai anzix hátoldalára)

Már hűvösödik ez a nyári este,
pedig órája sincs, hogy elköszöntem
Tőled. Gyűlnék a csillagok egyre
csak az indigó-égre fölöttem.
Állok alattuk káprázat-özönben,
vissza homlokod havára vágva,
szabadra Hozzád kötözötten
míg lezuhan nehéz pilláim rácsa.
Hogy hűvösödik ez a nyári este!
Melled melegét ingembe mentve
állok rideg égitetek alatt --
Körmöd holdjai kélnek hunyt szemembe,
hiába oly piros rajtuk a lakk:
karácsonyi cipődön is átparázslanak.

Bertha Zoltán

Az „igaz devotio” apostolai

(Németh László régi erdélyi protestáns drámahőseiről)

Németh László mély kötődése a sok száz éves reformáció szellemiségéhez abban is katartikusan nyilatkozott meg, ahogyan történelmi drámáiban a régi erdélyi protestáns hősök személyiségét, azaz hitvalló őseink legkiválóbbjai közül többeket megelevenített. Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Kata vagy Apáczai alakja ezekben a művekben történelmi példázat és identitásmeghatározó sorsjelkép is egyben: a reformáció eszmei törekvései által meghonosított alapvető és örökérvényű magatartásminták vallási, spirituális, emberi, nemzeti és erkölcsi értéksajátosságainak, markáns minőségvonásainak, máig ható eszméletű jelentőségének a szuggesztív felmutatása.

„A természet az emberhez kétfelől szól: kívülről mint érzékelhető világ s belülről mint nógató állapot. Az isteni ott ragyog a világban s ott feszeng az állapotban. A ragyogás felé vont szemek a kintit érzik inkább, a lelkükkel egy búraba zártak: a belsőt. Így születik meg a déli vallás: a görög s így az északi protestáns. De a természet egy (...) a kint csak áthajol a bennbe. Az isteni, mely hűséget követel, nem idegen attól, mely kintről, extázisban magához hív (...) Teljes vallás a kettő csak együtt lehet. Az európai vallás, melyre annyit gondolok, nem a görög, nem a protestáns, hanem az a görögprotestáns, mely épp nekünk magyaroknak, természetünk mélyéből ismerős”¹ – elemzi Németh László a természetfölöttinek a természetesbe, az isteninek az égből az „emberbe költözését”² a görögség, majd a protestantizmus lényege szerint összefüggő életérzésében. Szerinte ez a magatartásban „szétivódó” vallás, ez a „protestáns bűvő patak” Kant „intellektualizmus” alatt, Dilthey munkássága „tövén” (mely „lényegében egy ember vallásos érzésének a történetbölcseleti önigazolása”) éppúgy tovább folyik, mint Ady valóságosságában.³ Kant erkölcsstana – fejtegeti – „az erkölcs abszolút gyökerét fogta meg”: a „belénk oltott nagy muszájt, amellyel mint tökéletlen teremtmények állandó küzdelemben állunk”; „ezért az Istentől belénk oltott muszájért folyt az iszonyú szellemi küzdelem itt: ezért volt szükség a tapasztalattól független tiszta észre, az ideákra s az erkölcs elsőbbségére a megismerés fölött. Az emberben van valami világtól független, biztos – amennyire tudatlanságunk ennek a szónak a használatát megengedi: isteni; amire életünkben támaszkodhatunk. A reformáció a vallásos élményt Isten és ember közvetlen viszonyára egyszerűsítette, Kant (...) a reformáció munkáját folytatta, amikor Isten és ember közt a kategórikus imperatívuszából csinált köldökzsinórt”.⁴

A feladat beteljesítésének feltétlen parancsát, a minőség és a kötelesség hivatásaitól kapcsolja össze Németh László a morális ösztön személyességével. A legbelsőbb és legmélyebb indítatások így megfelelnek a külső és felső rendelkezések igazságainak; az egyéniség számára belső erőt és impulzusokat szolgáltatató növekvő vagy emelkedékényszer értelmi elfogadása összhangba hozhatja a lélek érzelmi és szellemi világát: racionalizálhatja az eredetében nem racionálisat. Az „igazi szubjektivizmus” és az „igazi objektivizmus”⁵ – előzetesség és teleologikum – az erkölcs autonómiájában azonosulni vagy egységesülni tud, a „minél általánosabb, annál kielégítőbb”⁶ maximák eredendő bensőségként való felismerése és követése egyszerre a lélek gyökéretéhez, a „rajtfelelt köldökszinórhoz”⁷ ragaszkodó hűség és az „ünnepszomjas”⁸ ember emelkedésének lehetősége. Alanyiség és tárgyiasultság, egyszemélyűség és univerzalitás szintézise ez; „majdnem magánörület és majdnem természettudomány”⁹. Döntően pedig: üdvösségtan. Az ember mögül származó – „tápláló” és „vért hozó” – meghatározottságok és az eszmei-szemleli törekvésiirányok egyeztetése: akiért vagy amiért a küzdelem folyik, az egyszerre áll a lélek előtt és mögött: „abban az irányban, amelybe az üdvösség esik”¹⁰. Ebben a biológista, vitalista (vagy kollektivistá) determinizmust túlhaladó, poszt-freudi és részint Szabó Dezső utáni, másfelől protestáns-újkantianus jellegű, egyszerre mélyen alkattani, individuáletikai és egzisztenciafilozófiai megalapozottságú, egyetemesen lét- és morálbölcseleti horizontú, szekularizált és antropologizált (ily módon fenomenologizált) értékteológiában a küldetés és a „Szent Lehet”¹¹ elhívása összehajlik – összeér.

A „van” és a „lehet” viszonya azonban természetszerűleg csak végső lételméleti tekintetben az összeforrottság: a véges emberi létezésben folytonos vívódás, birkózás, ütközés. Adottság és lehetőség a feladatban egyesül vagy egyesülhet, küzdőtere pedig az élet: így a feladat az étellel csatázik. Az élet kezdettől (az ember „fogamzásától”) mint feladat „nyomul be” a világba, s az azután másfelől feladattá tett élet viaskodik értékadottság és értéklehetőség egymáshoz való közelítéséért. Az üdvösségügy tehát egyúttal törvényszerű üdvösség harc; s az önmagunkért vívott harcunkba fonódik az, ami „új, magasabb bennünk”¹². (S azt a „vezérlet”, „amely ezt a harcot irányítja, s megállapodva mint szokás bennünk marad: nevezzük erkölcsnek”¹³). A küzdelem tehát az elvonhatatlan és elvonatkoztatathatlan idea megvalósulási, megvalósítási igyekezete. Ez önmagában is többféle, többszörös kettősségek rendszerét hordozza. Az eszménykövető öntökéletesítés aszketikus célra fogottsága nemcsak az autentikus – mélyebb és magasabb – önmagunkért, hanem a valóságos teljes énünkkel, a nem ideális ételszerűségekkel terhes önmagunkkal folytatott hadakozást is feltételezi és jelenti. Önépítés és önlegyőzés ugyanazon folyamat két vetülete. Természet és erkölcs, antropológia és axiológia kölcsönösen át kell, hogy járja egymást, mivel létmódjukban nem fedik

egymást, és szubsztanciájukban nem azonosak. Az abszolút igazság irányába kitértített perfekcionizmus tehát akarattal telített örök mozgás, feszültség, törekvés („conatus”); s a cselekvés erkölcsi értéke akarat- és eszményszerűségétől függ („a cselekvés moralitását az adja meg, ha mind a cél, mind a motívum erkölcsileg tiszta” – ahogyan Pauler Ákos definiálja¹⁴). A másik sorsmeghatározó feszültségforrás a megnevesedő, magas minőségigényében elszánt, önelvű hősnek és a kisszerű környezetnek, az akár ellenséges körülményeknek, a szociális közeg hatalmának az összezapása. S egy harmadik, talán legkínzóbb gyötrelmelem nem a belső vagy külső érték, illetve értéktelenség közötti – elvileg és lelkileg tisztázható – különbségtételből, hanem a lényege szerint egyenrangú két végső érték közötti hasonlóságból fakad. Mert feltétlen érvényességgel bír egyrészt a minőség gondolat, az eszme, az életprogram, a terv tartalmisága, másrészt – éppen a személyiségnek és a hitnek a protestáns ereszeti vallásfilozófia, a profanizált üdvtan szerinti egységéből következően – magának az eszményhordozó szubjektumnak az öntudata és méltóságérzete, önbecsülése és morális integritása. Az, amihez ragaszkodik, és magának a ragaszkodásnak az életeseleje. (Minthogy – Max Scheler kifejezésével – „nincs kötelességül szolgáló norma tételző személy nélkül”¹⁵). Ha valamelyiket veszélyeztetik, a döntés bármelyik feladásáról: képtelenségé válik. Eszme és erkölcs hiteles együttesének erőszakos megbontása, dilemmatikussá törése csak életáldozattal – a „szent”-ség mártíriumával –, vagy a méltóságvesztett (de az önbecsülés megtépázódását, feláldozását az eszme érdekében vállaló) „hős”-ies életfenntartással ellensúlyozható, kompenzálható. (Mert „lényegileg kizárt dolog, hogy egyetlen véges személy /.../ egyformán tökéletes példája legyen a szentnek, a lángésznek és a hősnek. Ezért a véges személy számára *megoldhatatlan* minden lehetséges *akarati* ellentét” /Max Scheler/.¹⁶) Vagy eszme és ethosz élet nélkül, vagy a megőrzött élet szellemi reménye – kényszerű erkölcsi önigazolással. Az összeegyeztethetetlen „veritas duplex” egyikének Németh László Husz Jánosa, a másikának Galileije lehet modellje. (S a Galilei-dráma kétféle befejezése további kérdéshelyzeteket exponál: az értelmesnek és perspektivikusnak, illetve az értelmetlennek és perspektívatlanoknak látszó erkölcsi áldozathozatal mibenlétéről.)

A sorsdöntő vagy megoldhatatlan konfliktusok ilyenfajta sokrétűsége eleven bizonyosság Németh László világszemléletének, színművei, gondolati vagy eszmedramái világképének alapvető és átütő drámaiságára. Az erkölcsi és az egzisztenciális konfliktusok lényegi tragikum¹⁷ eleve drámai szituációt teremt – nemcsak személyközi, hanem egy személyen belüli viszonylatokban is. (A „dráma lelke nem az események, hanem az ember vívódása köztük /.../ hogy valami dráma-e vagy sem: nem az eseményeken dől el, hanem ennek a vívódásnak a forrásán és igazságán /.../ a drámát drámává a lelki történés teszi. Igazi színpada nem a világ, hanem a lélek /.../ Elég jelentős-e az ember, elég nagy-e az indulat, megrázó-e a harc: ez

az, amit meg kell kérdeznünk. A nagy nemesség éppúgy megbűnhődhet, mint a nagy gonoszság; attól függ minden, hogy beletipor-e a világba, kihívja-e az istenek irigységét” – szögezi le elveit Németh László a *Dramaturgiai babonák* című írásában.¹⁸⁾ S a személyiség őrlődése egyszersmind pokoljárás: metafizikai erők megnyilatkozása; „az igazi drámai vívódásnak kárhózat-szaga van”; „mert az istenek néha valóban nagy s nemes vadakat, s a mi eszünk szerint kegyetlen módon ejtenek törbe, akár végzetnek, akár predestinációnak hívjuk a hálójukat. Meghajolni, de közben az Örök Rend oszlopait is megrecsegtetni egy vad lázongásban: istenkáromlás az istentiszteletben, ez a dráma ingere Prométheusz és Szophoklész óta. S ez még inkább Shakespeare-nél”.¹⁹⁾

*

A végső etikai értékek, ideák drámai szemléletét mozgósító ellentét- és feszültségfajták a dialogikus és a monoszituációs létállapotok jellegzetességeinek páratlan bőségével és árnyalatos rétegeztségével nyilvánulnak meg tehát Németh László színjátékaiban. (Amelyek lírai-metaforikus csiszoltsága és bölcséleti gazdagsága, nyelvi-stiláris, esztétikai-poétikai és lélektani-intellektuális telítettsége, sokrétűsége, vibráló patinája amúgy is különlegesen lebilincselő – nemkülönben gondolati-példázatos vagy akár hitvitázó-esszéisztikus összetettségük; s így válnak a sorsparabolikus, az asszociatív veretesség mesterműveivé, a klasszicizáló modern magyar dráma remekeivé.) „Sors, végzet, közösség, érdemes, nem érdemes, miért, minek: ezek azok a nagy amorf szavak, amelyek visszaoszlatják a káoszba a lélek építményeit”²⁰⁾ – hangzik, a régi magyarság nagy protestáns alakjait megelevenítő drámák világára is érvényesen. A némethi eszmevilág minden lényeges mozzanatának ad külön hangsúlyt így például – és különösképpen – az *Eklézsia-megkövetés* (1946). Mert Misztótfalusi Kis Miklós olyan egyéniség, akiben törekvés és minőség valóban egyszerre lényegül természetté, aki a betűmetsző és könyvnyomtató mesterséget művészetté fejleszti és finomítja-nemesíti, akinek a munkájában szerves egységet alkot a spirituális, az esztétikai és a funkcionális: a használati és a hasznossági érték; „ars”, illetve „telos” és „techné”. A minőség forradalmára ő is, tipikus polgári mentalitással, öntudattal és erkölcsiséggel. S ha igaz – amint Kósa László fejtegeti –, hogy a Max Weber-i értelemben vett protestáns etika és értékrend hiánya „jellegzetes vonása a magyarországi protestantizmusnak”, mert bár a polgári szellem a tanokban adva volt, „széles körű kibontakozása” „a feltételek hiánya miatt” nem következett be a XVII–XVIII. században.²¹⁾ Kis Miklós példája és igazsága éppen ehhez az irányú el nem terjedt (mert gátolt) puritán (és nyugati típusú) polgári-értelmiségi progresszivitáshoz kötődik. A weberi fogalom szerinti „aszketikus protestantizmus hivatásetikája”²²⁾ a munka gazdasági racionalitását és az elidegeníthetetlenül szubjektív ösztönzés-erősödő feladat és küldetés transzcendenciáját egyeztetni kívánó igényességgel

telítődik. Profán szakértelem, mívésséget és artisztikumot egyesítő szaktudás és szakrális kötelességéthosz, célracionális elkötelezettség és vallásos elszántsággal hevített vállalás, világi és egyházi szempontrendszer ötvöződik benne: ész és hit együttes készletése.

A drámahős Kis Miklós, a Németh László-i eszményrendszer szerint megtestesülő próféta példamű ember ütközése a fennálló adottságokkal – a nemesi-feudális, államegyházszerű intézményességgel és hatalmaskodással – törvényszerű, egyben a lehető legmélyebben tragikus. Misztótfalusinak még inkább saját közegétől és még inkább – még szorosabban – közösnek vélhető ügyekben kell elszenvednie a sérelmeket (rágalmakat, vádakat, megvetéseket és a többi – s olyanoktól, akiknek a közvetlen érdekében munkálkodik, például az egyszerre szép, korrekt és sokak számára hozzáférhető Biblia kiadásával) – mint akár Galileinek. Azok támadnak rá, akikhez tartozik vagy akikhez tartozónak tekinti magát – legalább elvileg. S a folytonos konfliktuson – a jóakarát állandó akadályoztatásával, megsebzésével és meggyalázásával való szembeszállás esélytelen kényszerűségén – túlmenően a megalkuvó bocsánatkérés, a megnyomorító gerinctöréssel egyenértékű „eklézsia-megkövetés” gesztusával a maradék önérték kegyetlen lerombolását is el kell végeznie. Nemcsak az eszmetartalom vállalásához fűződő moralitás, hanem az attól független fundamentális erkölcsi önazonosság is végveszélybe kerül ezzel a mindennél – a Galilei-féle „revoco”-nál is – súlyosabb önmegalázással; a szellemi életprogram fenntarthatóságának az elvileg elképzelhető legnagyobb árát kell megadni a humanitás méltóságának teljes feláldozásával. Az eszme elvisége és az erkölcsi épség együtt pusztul az identitásválságban, az alacsonyrendűség előtt a kisszerűség érdekeit elismerő és annak önbizalmát tápláló megalázkodásban: a dignitás mártíriumában (hogy a „hájas, gögtől, kárörömtől és farizeusi kevélységtől duzzadó szívek közt ő, a legtisztább” állt fel „bűnösül”²³⁾). S ezt tetézi a mindezt motiváló remény, az életfolytatás kudarca: a fizikai összeroppanás, a testi összemulas katasztrófája. (Ezért mondhatta Németh László erről a talán legkeserűbb darabjáról – az 1946-os keletkezési év saját személyét érintő kínzó körülményeit is felidéző önéletrajzissal: „baráti felszólításokra volt válasz, hogy írásaim megtagadásával vásároljam meg nyugalمامat. Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett eklézsia-megkövetésének a következménye?”²⁴⁾

Kis Miklós alkatában a virtus makacssága, a düh és a – „káromkodás” és „imádkozás” összeolvadására utaló – szenvedély kihívja a végzetet; a „sorsa (...) a természet”²⁵⁾ (ahogyan a tőle való bizonyos idegenkedését bevalló felesége fogalmazza). Másfelől viszont – Grezsa Ferenc értelmezésében – „a szerep válik alkatává. Az eszme megvalósíthatósága, esélye égeti énjébe az egyetlen lehetséges magatartást. Sorsa – a természete? Épp fordítva igaz. Jellemével a viszonyokhoz alkalmazkodó hős”; „Kis Miklóst nem az alkatába írt sors, hanem a társadalom valóságos erői

örlik föl”.²⁶ A szenvedély igazsága és az igazság szenvedélye mindenesetre a lélek autonómiáját szilárdítja; igazán illik a tipográfusra, amiről a drámabeli Galilei-pörben részt vevő egyik bíboros elítélően nyilatkozik, így fakadva ki: „nem vagyunk protestánsok, hogy mind a magunk fejével gondolkozzunk”.²⁷ Kis Miklós önféjűsége azonban nem zárja ki az akár kétséges kimenetelű engedménytételt sem. Hasonlóan a Kurátor Zsófi eszmei – és lelki, karakterológiai – rokonának tekinthető Bethlen Katához, az átkos és átkot szülő önfeladásba hajtott „protestáns Antigoné”-éhez, aki „Árva” létére, „bukott életével is köldöke tudott lenni egy megpróbált tartománynak”;²⁸ vagy az újrakezdésre mindig képes Apáczaiéhoz, akit makacs „idealizmus” „szinte még a halálos ágyán is új, s a kudarc arányában növvő vállalkozásokra ösztökélte”.²⁹ Megalapozottan írhatta Németh László *Negyven év* című önéletrajzi pályatörténetében: „az erdélyit tartottam a magyarság legértékesebb s legtragikusabb ágának”.³⁰

Hasonló szellemben íródtak az ugyanezeket a témákat feldolgozó – erdélyi szerzőktől származó – más drámák is: mind személyiségautonómia és morális identitásvállalás, minőségeszmény és népszolgálat értékszintézisét domborítva ki (ha nem egyazon magas esztétikai szinten is) ezekben a példaállító történelmi alakokban. Kovách Aladár Apáczai-drámája (*Téli zsolttár*, 1940) – időben megelőzve Németh 1955-ös *Apáczaiját* – hollandiai jelenetekkel kezdve kíséri végig hőse életpályáját – így adva megjelenített keretet az elutasított emberi-szellemi lehetőség okozta fájdalmas hiányérzet folytonosságának. Mert Apáczai nem egyszerűen a hollandiai professzorság külsődleges sikeréről mondott le: hanem művek megalkotásának a belső önértékéről; elhagyta „nem a becsülést, a katedrát, a boldogulást”, hanem „a férfi legerősebb fájdalmát, a művet”, amit nem írhatott meg többé.³¹ A lelki kompenzáció a gyermekekbe vetett hit – a „pedagógiai érosz” halálmegvető energiája: mint Németh Lászlónál is. Németh „apostoli” hőse („tudás és szépség szekulumokon átzenő éneké”-nek,³² a „nemzeti lélek”-nek³³ elhívott megtestesítője) – a tudománynak, a tanításnak mint „előtanulásnak”, s a saját népét fölemelő anyanyelvi műveltség terjesztésének a megszállottja („magát égető szent ember”³⁴ „aki a szívében levő mennyországgal akarta ezt a szomorú földet beoltani”³⁵) – a nagy gondolatot Isten sugalmazásának tekintve („ami ott fön van, az itt lenni is van... Mint gondolat”³⁶ „Az erőt a feladattól, az Istentől kapja az ember”³⁷) halálos betegen is bízik az értelem világosságának továbbörökíthetőségében, jövőjében: „Az ember sehol sem lehet könnyebben virtuosos bölcs, de még vidám is (...) mint a halálos ágyán. Magán már úgysem segíthet, de az embereken át, azzal, amit az emlékezetükbe ír... talán valamicskét”³⁸ „A felvilágosodás, mint Isten lelke, oszthatatlan, s aki annak a katonájául szegődött, ha maga sárba-vérbe bukik is, a többiek majd győznek helyette is.”³⁹ A rációnak, a szabad gondolkodásnak és a mások „segítésének”, „okosításának” transzcendens szentesítettsége: in-

nen származnak az independens eszmékkel megvádolt puritánus-presbiteriánus Apáczai társadalomkritikai nézetei is (pl.: „A tudományban épp ez a szép, hogy egy szeglet kockájában is több méltóság és maradandóság van, mint az emberi becsvágy s vérengző kedv egész teátrumában”⁴⁰) – amelyeket Páskándi Géza is árnyaltan tematizál és ábrázol *Tornyot választok* (1973) című (s a mű előszavának vallomása szerint a Németh-dráma elolvasása nélkül készült⁴¹) színdarabjában. „A hit is erősebb lesz, ha az ész próbája edzi!”⁴² „Az ész temérdek új érvet adhat a hitnek, hogy az még erősebb lehessen”⁴³ „Az ész hatalmával Isten hatalmát szolgálom és mondom”⁴⁴ „A tudomány nem éppen úgy mindenkié, mint az igaz Istenbe vetett hit”⁴⁵ – érvel (mondhatni: Németh László-i szellemben) Apáczai Páskándinál. – Az újrakezdés heroinája Németh László *Bethlen Katája* (1939) is, aki a könnyörtelen és kétségbeejtő sorscsapások, sérelmek közepette jut el a szolgálaterkölcs, a tevékeny odaadás magasrendűségéig – nemcsak virrasztó ragaszkodással őrizve, hanem átalakítva-átnemesítve is a kezdetben szinte görcsösen merev önérzettel, a szabad akarat és a vallási hűség önelvűségével védett érték-tartalmakat. Németh a róla szóló trilógia tervét nem váltotta valóra (csak az első résszel készült el) – Kocsis István monodramája (*Bethlen Kata*, 1976) viszont végigköveti önazonosságnak és öntörvényű önépítésnek ezt az egész életfolyamatát: a gyógyító, az oktatás- és kultúrapártoló munkába merülő erőfeszítéseikig. – S az ugyancsak az ellenséges környezettel viaskodó Misztótfalusiról született drámák szintén erőteljesen exponálják azokat a gyötrelmes dilemmákat, amelyeket Németh László is kiélelt. Szabó Lajos *Mentségében* (1970) a többszörösen méltatlanul megalázott Kis Miklós (akit nem pusztán munkája irigy és ostoba akadályozásával próbál meg az ellene gerjedő rosszindulat, hanem még a bocsánatkérésre való képtelen-elképesztő kényszerítéssel is) már amszterdami válasz helyzetében egyfajta abszurd tragikum részesévé válik. Szinte harcol azért, hogy elháríthassa az ígéretes külhoni karriert kínáló biztatásokat: hadakozik az erősködő jóakarattal, csak hogy belső parancsának (mintegy kötelességvállásának) eleget téve hazatérhessen – tönkreteví karmai közé. Akaratlanul bár: siethessen végzete elé. A dicsőség elfogadása helyett küzd – előre ugyan nem látott –: bukásáért.⁴⁶ Veress Dániel *A megtévesztett* (1993) című monodramája pedig az ekléziakövetés utáni lelkiállapotában idézi fel az önnön gyalázatát, a „préda”-sorsot – a polgári öntudat, buzgalom, mesterség és erudíció gonosz megcsúfolását – kesergő hősét.

*

Misztótfalusi valamiért vállalja a vállalhatatlannak tetszőt, az önfeladás – rohamosan bebizonyosuló – képtelenségét, lehetetlenségét. Éppen nem a merev hajthatatlanság viszi bele abba a megszegyenítő – a „Virtust meggyötrő”, az „Istent kicsúfoló” – helyzetbe, amely „utoljára Gázsó Pista” osztályrésze volt – hogy az Úrasztala elé járuljon –, mert „részegségiben egy lányon erőszakot tett”.⁴⁷ (Az

erdélyi néprajztudós, Barabás László kimutatja, hogy a kirekesztés és az egyház-követés szokástradíciója mint büntető eljárás – elsősorban a paráznság, a korhelykedés, a nyilvános botrányokozás stb. bűnében elmarasztalhatókkal szemben – Erdélyben, ha titokban is, szinte a mai napig fennmaradt.⁴⁸⁾

Mi az tehát, ami egy ilyen mértékű megaláztatás elviselését lelkiileg megengedi? A polgári ésszerűség, a hírnév méltóságát szem előtt tartó profán és józan megfontolás aligha; az inkább a személyes érdeket védelmezné, s például az eltervezett (a „pokol malmai”⁴⁹⁾ közül történő) kivándorlás ténylegességét motiválná. A *Mentség* egy mondata jelzi, hogy honnan ered az a családi és köznapi kötelességet felülmúló döntő lelki többlet, amely a racionális vagy etikai érveléssel már nem támogatható maradásra szólít: „Istenemre inkább, mint egyébre tekintve halasztom mégis az extremitumot.”⁵⁰⁾ A drámában is az „Isten hangja” az, „ami az embert viszi”, s amely „nem ismer későnt és koránt”,⁵¹⁾ s a legmélyebb tusakodás a közvetlen Istenviszonyban zajlik; „az én dolgom ez, Istené s az enyém, asszony és kölök nélkül (...) hagyj engem a lelkeimmel magam”⁵²⁾ – fakad ki a nyomdász. S mi a megfellebbezhetetlen, végső sugallattartalma ennek a belső hangnak, ennek a szokratészi „foné tisz daimoniosz”-nak?⁵³⁾ Mondhatjuk: az immár gyűlöletesen ellenségessé vált saját közösség további feltétlen szolgálata. A „hazája javára teljes lélekkel igyekező szegény legény”⁵⁴⁾ magyarságszeretete és nemzetszolgálata. Azé az emberé, aki – Molnár József Misztótfalusi-monográfiája szerint – „csodálatos lelkierőre valló” módon „bénult kézzel, lábbal, többnyire ágyban fekvve, egyre csökkenő testi erővel, megmaradt ép elméjével, de beszédhibával, továbbra is irányította a nyomda munkáját”,⁵⁵⁾ Németh László művében pedig az utolsó pillanatban is engesztelhetetlenül vádoló szóval kesergeti: „de még a túlvilágon sem alszik el az én kínom ez ellen a nemzet ellen”.⁵⁶⁾ A paradox „devotio” példázata ez.⁵⁷⁾ Az eredendően nem racionális ragaszkodás – egy néphez, egy szülőhöz. Ami Isten-ész-autonómia logikai sorába mint konkrét indokot, közvetlen értelmi magyarázatot nem nyújtó transzcendens elem illeszkedik. Az önfeláldozó hazaszeretet (félleg romantikus, félleg deheroizált és naturális) metafizikája, amely a kötődést már nem egyszerű érzelm- vagy értelem szerűségében, hanem (a misztikus irracionálissal érintkező vagy azt felül is múló): isteni lényegszerűségében demonstrálja. A nemzeteszme, a virtuális nemzeti értékideál, a nemzethez tartozás, a feltétlen hűség eszménye és elve (ez a valami belátható erkölcsön túli erkölcsi szubsztancia) így mintegy szentséggé magasztosul, megkérdőjelezhetetlenné szakralizálódik. S ha nem a legvégső isteni abszolútum helyére is, de az azzal legszorosabban összekapcsolódó relativizálhatatlan önértékek sorába emelkedik; a hipotetikus nemzetérték örök, elkötelező lényegfennállásban megmutatkozó, szubsztenciális igazságérvényt nyer. Az antropologikumban gyökerező Isten-élmény elidegeníthetetlen és meghaladhatatlan része a kollektív identitástól való elszakíthatatlanság, amikor a tényleges közösség nagyrészt csak

gyilkosan ellenszenves tud lenni. Adynál így nyilatkozik meg az ambivalenciának ez a misztériuma: „Utálatos, szerelmes nációm”. Németh Lászlónál Kis Miklós kijelentésében így: „egy ember legnehezebb munkái (...) a magával vívott órák, melyekben érdeke ellenére is a jóra állt rá”.⁵⁸⁾ Csoóri Sándor ide találó megállapításában pedig így: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni”.⁵⁹⁾

Az Apáczai-drámában a főhős Boros János főkapitánnyal beszélget, imígyen: „APÁCZAI. Mert kegyelmed bölcs világi emberként mindig a maga javát nézte. BOROS. S kegyelmed kiét? APÁCZAI. A nemzetét. BOROS *fölkacag*. A nemzet? Hol van az, Apáczai uram? A csillagokban.”⁶⁰⁾ – Ezt maga Apáczai, vagy a többi szenvedő erdélyi magyar protestáns drámahős sem mondhatta volna szebben. A nemzet – a csillagokban. Ha már máshol nem is: ott mindenképp.⁶¹⁾

Jegyzetek

1. NÉMETH László (a továbbiakban: N. L.): *Görögök és protestánsok*, in N. L.: *A minőség forradalma V-VI*, Budapest, Magyar Élet, 1943, 304.
2. Uo.
3. Uo.
4. N. L.: *Hume és Kant*, in N. L.: *A minőség forradalma I-IV*, Budapest, Magyar Élet, 1940., I., 164. Vö. „A protestantizmus az emberből szóló isten vallása. Azé az istené, aki nem a világ rendjében hangos, hanem az akaratunk tövén.” N. L.: *Két templom közt*, in N. L.: *Életmű szilánkokban I-II*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989, I, 469.; „Ha Istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezni, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez.” (N. L.: *Negyven év*, in N. L.: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1974., 70.)
5. N. L.: *Görögök és protestánsok*, 299.
6. N. L.: *Hume és Kant*, 163.
7. N. L.: *Vallások*, in N. L.: *A minőség forradalma I-IV*, Budapest, Magyar Élet, 1940., II., 148.
8. N. L.: *Magyarság és Európa*, in N. L.: *Sorskérdések*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1989, 269.
9. N. L.: *Hume és Kant*, 164.
10. N. L.: *Vallások*, 148.
11. N. L.: *A „vallásos” nevelésről*, in: N. L.: *Sajkódi esték*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1974., 9–73.

12. Uo. 31–32.
13. Uo. 32.
14. PAULER Ákos: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Pantheon Kiadó, 1920, 117–120.
15. SCHELER, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális értékética*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1979., 855.
16. Uo. 880.
17. Vö. uo. 882.
18. N. L.: *Kisebbségben I–IV.*, Budapest, Magyar Élet, 1942, III–IV., 111–116.
19. N. L.: *Dráma és legenda*, in N. L.: *Két nemzedék*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1970., 578–579.
20. N. L.: *San Remo-i napló*, in N. L.: *Európai utas*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1973., 738.
21. KÓSA László: *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica, 1993, 46–47.
22. WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. – Vö.: „A közvetlen bajban az egész sorsnyomást számon tartani, a közvetlen feladat mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszolni nem illuzionizmus. A reformációról írják, hogy éppen mert vallásos üggyé tette a kötelességteljesítést, óriási erkölcsi erőforrása lett a polgárság gyakorlati előretörésének.” (N. L.: *Magyarság és Európa*, 335.)
23. N. L.: *Eklézsiá-megkövetés*, in N. L.: *Szerettem az igazságot I–II.*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1981., II, 236.
24. N. L.: *A drámák elé*, in uo. I., 13.
25. N. L.: *Eklézsiá-megkövetés*, 242., 245.
26. GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979, 132–135. – Vö.: „A saját korukban meg nem értett gondolkodók, művelt fők monológjaiban ott vibrál a meg nem tagadható Németh László-i szellem. A társadalmi háttér hiteléből táplálkozó fátumszerű sors és az egyén párviadalában az elbukó, reformer marad alul, és sajátos módon minden drámájában legyőzetik.” (HOPP Lajos: Németh László és a „rég Magyarországot”, *ItK.*, LXIII. évf., 1959/2, 305.) – „Kis Miklós drámájában Németh a látszólagos megalkuvás és a belőle fakadó önvád alternatíváját gondolja végig, hét évvel a *Galilei* előtt” – „az élet vagy az üdvösség elsőbbségét, a makacs kitartást vagy az önmegőrző kompromisszum dilemmáját” firtatva (CSÜRÖS Miklós: *Németh László drámái*, in CS. M.: *Költők, írók, mitológiák*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2004, 136.). – „Németh László drámáinak, de egész életművének központi motívuma, az átlagosnál nemesebb minőség önvédelmi küzdelme az őt nem értő közeggel”; „Személyes üdvösségügye nyer kifejezést minden egyes darab-

- jában, s ez elválaszthatatlan társadalmi-emberi küldetésétől, az elképzelésében élő nemesebb emberlétért való töretlen, hivatásszerű munkálkodástól” (GÖRÖMBEI András: *A drámaíró Németh László – felülnézetből*, in G. A.: *A szavak értelme*, Budapest, Püski Kiadó, 1996, 140., 141.). – „Misztótfalusi Kis Miklós – a kényszerítésnek engedelmeskedve – meggyőződése ellenére megköveti az eklézsiát, de belehal ebbe a szegyenbe. Husz bűne – saját önigazoló vallomása szerint – az volt, hogy a látható egyházon kereste a láthatatlan arcvonásait. Misztótfalusié pedig – szintén saját vallomása szerint – az, hogy a kis Erdély zsaluit a világra akarta kinyitni, hogy fölfelé akart menni ott, ahol minden lefelé ment” (GÖRÖMBEI András: *A drámaíró Németh László dilemmái – Az igazságszeretet drámáiról*, in G. A.: *Irodalom és nemzeti önismeret*, Budapest, Nap Kiadó, 2003, 148.). – „Kis Miklós története mintha csak a magyar ‘Galilei-dráma’ volna” (TARJÁN Tamás: *Németh László: Eklézsiá-megkövetés*, in T. T.: *Százszorszínház*, Budapest, Magvető, 1983, 238.). – „Kis Miklós szellemi bajvívóként azt várja, hogy visszakaphatja jó hírét az eklézsiá uraitól.” (MONOSTORI Imre: *„A protestantizmus az emberből szóló isten vallása” – Németh László üdvösségügye és az Eklézsiá-megkövetés*, *Magyar Napló*, XXIX. évf., 2017/10, 43.)
27. N. L.: *Galilei*, in N. L.: *Szerettem az igazságot I–II.*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1981., II., 317.
28. N. L.: *Bethlen Kata*, in N. L.: *Kisebbségben I–IV.*, Budapest, Magyar Élet, 1942., I–II., 285–316.
29. N. L.: *A drámák elé*, in N. L.: *Szerettem az igazságot I–II.*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1981., I., 14.
30. N. L.: *Negyven év*, 56.
31. KOVÁCH Aladár: *Téli zsoltár*, Budapest, Bolyai Akadémia, 1940., 92.
32. N. L.: *Apáczai*, in N. L.: *Szerettem az igazságot I–II.*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1981, II., 744.
33. Uo. 741.
34. Uo. 728.
35. Uo. 741.
36. Uo. 736.
37. Uo. 740.
38. Uo. 738.
39. Uo. 743.
40. Uo. 719. – Vö. mindezzel: „A puritánusok felfogásában a bűn sötétségéből a hit világosságára ébredő lélek abban találja meg szabadságát, hogy engedelmeskedik a teremtő törvényeinek. Ha az ember megismeri a természetet, az alkotó törvényeinek engedelmeskedik. Apáczai *Magyar Encyclopaediájában* a

puritánus etika és teológia mint 'gyakorlati filozófia' és belső hit az Istenre, emberre és az ő dolgaira vonatkozik. – Max Weber szociológiai tanulmányaiban kimutatta a puritánusok tevékenysége és a tőkés fejlődés közötti kapcsolatot. A puritán egyszerűség, szorgalom és elhivatottság érzése a polgári fejlődést segítette elő. A polgárosodó társadalomnak a régi kötöttségektől mentes, önállóan cselekvő és gondolkodó, 'belülről irányított' embertípusra volt szüksége, aki munkáját erkölcsi jelentőségtudattal végzi. A puritánus önmagát a jó ügy képviselőjének, ellenfelét a rossz képviselőjének érezte. A jó és a rossz feszültségében élt, ez adott értelmet életének, emelt gátat vágyainak és ösztöneinek, a lélek szabadságát a munkában, önmegtartóztatásban, megismerésben érezte megvalósulni. – A puritán etika sem Apáczaínál, sem kortársainál nem 'teológiai koloncként' kötődött a karteziánus filozófiához, hanem a lélek szabadságának 'gyakorlati filozófiája' volt." (FÁBIÁN Ernő: *Apáczai Csere János*, Kolozsvár, Dacia, 1975, 136–137.)

41. PÁSKÁNDI Géza: *Vendégség – Torony választok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1973, 103. – Az eszmei-gondolati kapcsolódásokról ld. MÁRIÁS József: *Apáczai Csere János – kettős megközelítésben. Azonosságok és különbségek Németh László és Páskándi Géza Apáczai-drámájában*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, XXXVI. évf., 2001/3, 309–313. – Ld. még PÉNZES Tiborc Szabolcs bravúros felfedező-összehasonlító tanulmányát („miért induljak a múltba másoktól kölcsönzött általánosításokkal?” – Németh László Apáczai-drámájának szövegforrásai, in Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet – sors – identitás*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2015., 101–113.).
42. PÁSKÁNDI Géza: *Vendégség – Torony választok*, 168.
43. Uo. 173.
44. Uo. 181.
45. Uo. 172.
46. „Vesztébe” rohanva, „feláldozódva”, a „sűrű sötétségben” „népének ébresztőjeként”; „a nagyvilág dicsősége helyett, a végzetnek is elejébe menve”. SZABÓ Lajos: *Mentség*, Bukarest, Kriterion, 1972, 23., 27., 47., 60., 76.
47. N. L.: *Eklézsia-megkövetés*, 227–228.
48. BARABÁS László: *Eklézsia-megkövetés a székely „protestáns szentföldön”*, in B. L.: *Kapun belül, kapun kívül*, Marosvásárhely, Impress, 2000, 16–36.
49. N. L.: *Eklézsia-megkövetés*, 221.
50. Idézi: MOLNÁR József: *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest–Berlin, Balassi – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2000, 364.
51. N. L.: *Eklézsia-megkövetés*, 217.
52. Uo. 228.
53. Ld. N. L.: *A „vallásos” nevelésről*, 18.; és N. L.: *Két templom közt*, 469.

54. Ld. MOLNÁR József: *Misztótfalusi*, 321.
55. Uo. 388.
56. N. L.: *Eklézsia-megkövetés*, 246.
57. Olyan ésszerűtlennek tetsző áldozathozatal, amely nem egyszerűen önérdet, hanem a személyiség leglényegéhez tartozó (akár legszentebbnek tekinthető) szellemi értékeket veszteget el; mintha valami szerelmi – szerelemhez hasonló – vagy azon is túli készítés nyomán. „Tudom, hogy magam nyomorítottam el az embert, a tudóst is magamban. A nemzetemhez való mértéktelen és soha nem viszonzott nagy szerelmemmel” – vallja meg Apáczai (N. L.: *Apáczai*, 743.).
58. N. L.: *Eklézsia-megkövetés*, 242.
59. CSÓRI Sándor: *Szálla alá poklokra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1997. 93. – Az erdélyi teológus-kisebbségideológus László Dezső szép megfogalmazása szerint: „A világon – ha sok országba van is szétszakítva és széjjelszórva – csak egy magyarság létezik. Van egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egységét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyarnak vallja magát, ha abból kára származik” (LÁSZLÓ Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai – Publicisztikai írások, tanulmányok 1929–1940*, Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 1997., 77–78.).
60. N. L.: *Apáczai*, 686–687.
61. Vö. mindezzel: „Hűség ez magunkhoz s hűség az emberi helyhez, melyre kitéttünk: lelünkéből nyíló akna, amelyen őseink lelke, környezetünk sugalma, fajtánk sorsa, az emberiség álmai, a kozmosz rendje s az unszoló Isten tódul fel, hogy tetteinket a nagy Egész javára meghatározza”; „a szabadság ez a hűség – a legteljesebb szabadság, amely a legteljesebb megkötöttség. Az ember mindent úgy tesz, ahogy akar, s az egész világ köti, hogy semmit se tehessen másképp”; „Minden lélek magában hordja a Mindent, ahogy minden fa a természetet. A hűség épp arra való, hogy vele az ember a maga növéstervét, a maga világát, az emberiséget hajtó titok ráeső szavát, a maga istenében az Istent óvja, kihallgassa és megértse”; „A magyar kultúrát, inkább mint bármely másikat, a hűség hozta létre. A legjellegzetesebb magyar műveket nem a magyar társadalom követelte ki: hűségből születtek”; „A magyar vallásos érzésben, a Pázmányokéban éppúgy, mint a Bethlen Katákéban, mindig volt valami konok, ízes kopárság, mely nem abból szí színt, amit elképzelsz, hanem amihez ragaszkodik. Kevesebb volt a szárnya, és több a gyökere, az Isten a 'gondolatai alján' volt, s nem az imádságai fölött”; „a keresztény kultúra ezt az eredendő koppányi szabadságot csak hűséggé nemesítette” (N. L.: *Kultúra és hűség*, in N. L.: *Életmű szilánkokban I–II.*, Budapest, Magvető Kiadó és Szépirodalmi Kiadó, 1989, I, 595–599.).